

Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків

Анотація. Мета дослідження полягає у встановленні місця поховання Б.Хмельницького та можливості пошуку його могили. Приводом для статті послужила заява про виявлення у Суботіві під Іллінською церквою склепу (за допомогою геолокації на глибині 4 м). Із метою підтвердити або спростувати ймовірність могили гетьмана під цим храмом проводиться аналіз усіх відомих свідчень про його похорон, включно з повідомленнями Самовидця, С.Величка, Г.Грабянки, аналізується ступінь їх достовірності. **Висновки.** Тогочасних свідчень, котрі підтверджували б поховання тіла саме в Іллінській церкві, не існує (йшлося лише про «ринкову»). Розглядаються (в тому числі на основі архівних матеріалів Санкт-Петербурга) процес виникнення історичної традиції про могилу Б.Хмельницького, історія її пошуків і досліджень Суботівської та Михайлівської церков у XIX–XX ст. Уявлення про поховання гетьмана саме в Іллінській церкві виникло в XIX ст. зусиллями священика Р.Орловського, який домагався проведення реставраційних робіт. Історична пам'ять у Суботіві була відсутня через непросту долю Правобережжя України, численні «згони» й переселення. Р.Орловський досліджував льохи Суботова, один з яких, мабуть, і було нещодавно виявлено методом геолокації під Іллінською церквою. При цьому польські, російські, українські джерела не підтверджують легенду про осквернення С.Чарнецьким останків гетьмана. Найвірогіднішим місцем його поховання видається Михайлівська церква Суботова. Саме її з більшим правом, ніж Іллінську, можна називати «ринковою». Саме в ній було поховано Тимоша Хмельницького й у ній, принаймні до кінця XIX ст., існував склеп, який ніхто з істориків не досліджував. Археологічні розкопки на місці Михайлівської церкви представляються дуже перспективними.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, могила, Суботів, Іллінська церква, Михайлівська церква.

У 2019 р. співробітниця Київського національного університету ім. Т.Шевченка К.Бондар виступила з сенсаційною заявою про виявлення за допомогою методу геолокації під Іллінською церквою у Суботіві склепу, в якому може бути могила Б.Хмельницького. У матеріалах, представлених дослідницею, говорилося: «На наявність в Іллінській церкві склепу Богдана Хмельницького вказує метрика 1888 р., яка була віднайдена у фондах рукописного відділу Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі»¹. Відбулася наукова конференція, а після отримання відповідних дозволів розпочалися дослідження.

Так сталося, що ніхто з авторів ґрунтовних біографій Б.Хмельницького спеціальної уваги питанню, де саме було поховано гетьмана, не приділив. М.Грушевський згадав лише про існування різних легендарних версій². В.Смолій і В.Степанков констатують, що історична наука «ще неспроможна відповісти на запитання про місцезнаходження праху великого гетьмана», можливо, нові розкопки у Суботіві та Чигирині допоможуть наблизитися до істини³. У сучасній літературі домінує версія про те, що Богдана поховали в Іллінській домовій церкві Суботова.

Якщо повернутися до смерті великого гетьмана, до 1657 р., тогочасні джерела впевнено свідчать, що тіло Б.Хмельницького після врочистого прощання у

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ru/rubric-culture/2723442-v-subbotove-nasli-veroatnuu-mogilu-hmelnickogo.html>

² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – К., 1997. – С.1475–1477.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 2009. – С.604–605.

Чигирині було відправлене для поховання у Суботів. Про це повідомляв піддячий І.Роколов, який знаходився у Чигирині («а гетмана Богдана Хмельницького погребли в Суботове»)⁴, а також стольник В.Кікін, котрий прибув у це місто в день похорону 23 серпня («и в тоє число в Чигирине гетманского сына Юрия Хмельницкого и писаря Ивана Выговского и полковников в Чигирине не изъехал, а были в Суботове на погребении гетмана Богдана Хмельницкого»)⁵.

Зі вказівок, де саме поховали Богдана, насправді є тільки одна, і то дуже темна. Ідеться про твір Самовидця, в якому зазначено: «И проважен тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церквѣ»⁶. Чернігівський літопис, розповідаючи легенду про викинуті С.Чарнецьким останки Тимоша й Богдана Хмельницьких, теж згадував «ринок» («казал з гробов в ринку выкинути на попелище»)⁷.

Іллінську церкву («муровану») як місце поховання Б.Хмельницького називають тільки пізні літописи Г.Грабянки («попроводиша з Чигирина в Суботов и тамо в церкви каменной, от самого ж иногда созданной, в неделний день пред Семеном погребоша»)⁸ та С.Величка («тѣло Хмелницкого, и перенесши въ его маетность Суботовъ, похоронилъ оноє въ церквѣ каменной, его жъ Хмелницкого коштомъ созданной»; «въ Церквѣ каменной, тшчаніємъ и коштомъ его созданной»)⁹. Звістка у творах майже дослівно збігається, що дозволяє припустити існування єдиного протографа. При цьому джерело інформації невідоме. В іншому місці у С.Величка, де він ішов за С.Твардовським, котрий став основою його розповіді щодо часів Б.Хмельницького, нічого про місце поховання не говорилося¹⁰. І це не дивно, адже у С.Твардовського така інформація відсутня («w Ukrainie kiedy nie miał który na łożu swym umierać, porażony z gory zdechl Smielnicki»)¹¹. Ураховуючи, що С.Величко при опису похорону гетьмана користувався «промовою» С.Зорки, яка викликає великі суперечки в історіографії, його свідчення про «муровану» церкву («Іллінською») її, до речі, ані С.Величко, ані Г.Грабянка не називають) також не може сприйматися як достовірне. До того ж обидва літописи склалися на початку XVIII ст. в Лівобережній Україні, де на той час джерела та пам'ять про Правобережну були відсутніми.

Завдяки літопису Г.Грабянки, який поширювався в багатьох списках, версія про поховання Б.Хмельницького в «мурованій», тобто Іллінській церкві стала популярною. Коли виникла ідея відзначення 200-річчя приєднання України до Росії, вірогідно, заповзятливість проявив суботівський священик Роман Орловський, який у результаті отримав гроші на капітальний ремонт споруди. На цей храм як місце упокоєння гетьмана вказав у 1858 р. М.Костомаров (хоча й не навів жодних аргументів окрім Г.Грабянки)¹². Церква (як і псевдомогила І.Мазепи у Варні) стала центром тяжіння любителів старовини. У радянський період під час певного відродження інтересу до козацтва за П.Шелеста Суботів та Іллінська церква стали центром нового пам'ятного комплексу. Силами академічного Інституту археології було проведено розкопки. Причому керівники експедиції обґрунтовували вибір церкви посиленнями

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографического комиссией. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1863. – С.12. – №10.

⁵ Там же. – Т.XI. – Санкт-Петербург, 1879. – С.795–796. – №3.

⁶ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.75.

⁷ Чернігівський літопис / Підгот. до друку, передм. і ком. Ю.Мицика // Сіверянський літопис. – 1996. – №4(10). – С.70.

⁸ Див.: Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. – Т.IX. – Harvard University Press, 1990. – С.376.

⁹ Див.: Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. – Ф. Погод. – 2020/1-3. – Л.185, 187.

¹⁰ Там же. – Л.189.

¹¹ *Twardowski S.* Woyna domowa z kozaki i tatarzy, Moskwa, potym Szwedami i z Węgry. – Callissii, 1681. – S.238.

¹² *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий. – Санкт-Петербург, 1904. – С.637.

на літописи С.Величка, Г.Грабянки, Самовидця¹³. Поряд із безумовністю версії про місце поховання Б.Хмельницького, вони вважали достовірною й легенду про те, що тіло гетьмана викинув С.Чарнецький. Звідси висновок: «Поблизу вівтаря, у південно-східній частині храму, виявлено яму. Можливо, це пограбоване і викинуте поховання, про що свідчать проломи у фундаменті церкви»¹⁴. Розкопки вели відомі археологи, працювали вони на високому професійному рівні. Звинувачення в упередженості та навіть фальсифікації (наприклад, заява В.Лазуренка про те, що розкопки 1971 р. нібито були «сфальсифіковані з ідеологічно-політичною метою», адже, мовляв, «ідеологічно-політична доцільність» не дозволяла піднімати постать Б.Хмельницького до статусу «національного потужного лідера»¹⁵) на адресу цих фахівців виглядають як невміла спроба прикрити власну некомпетентність.

Треба сказати, що попри популярність версії про Іллінську церкву, не всі історики поділяли цю думку. Головні сумніви щодо трактування звістки Самовидця висловив В.Липинський, який писав: «Точне означення місця, де був похований Богдан Хмельницький, вимагало би довгих архівальних студій і старанних пошукувань в Суботіві. Дотепер прийнята була традиція, що тіло Хмельницького поховано в Суботіві в мурованій церкві Св. Іллі. Там же російським урядом була пририта маленька мідна табличка з написом: “Здѣсь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго”. Але ця традиція викликає великі сумніви»¹⁶. Показово, що коли в 1924 р. в Києві робили узагальнення про долю «великих могил», посилалися саме на думку В.Липинського¹⁷. Він, між іншим, зазначав, що «коли за основу взяти оповідання Самовидця, на яким ця традиція спирається, то треба вяснити, чи дійсно теперішня мурована церква Св. Іллі була ринковою церквою. Місцева традиція щодо цього неясна»¹⁸.

Історична пам'ять щодо могили Б.Хмельницького була відсутня вже на початок XIX ст. (що видно з праці Марка Грушевського¹⁹), а можливо й у XVIII ст. Це пов'язано з трагічною долею Правобережжя, яке пережило воєнне спустошення, два «згони» населення. Наприклад, у XIX ст. у Суботіві не пам'ятали жодної (!) думи про гетьмана.

Імовірно, саме бідність джерел викликала спробу розв'язати загадку могили Богдана іншими методами. Однак виявлення геофізичних аномалій має поєднуватися з історичними свідченнями. Матеріали, на які посилається К.Бондар у спробі обґрунтувати існування склепу Б.Хмельницького на значній глибині під Іллінською церквою, являють собою частину великого проекту, що здійснювався в Російській імперії наприкінці XIX ст. силами імператорських Академії мистецтв та Археологічної комісії – складання «метрик», тобто докладного опису всіх церков, котрі представляли історичний інтерес. Такою було оголошено, зокрема, Іллінську у с. Суботів Чигиринського повіту.

Метрики ці, що зберігаються нині в архіві Інституту матеріальної культури (Санкт-Петербург), справді представляють великий інтерес, хоча і складали їх в основному нефахівці. Процедура створення була уніфікованою: Академія мистецтв

¹³ Юра Р.О., Горішній П.А. Археологічні дослідження в Суботіві // Український історичний журнал. – 1972. – №1. – С.155.

¹⁴ Там само. – С.156.

¹⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.5.ua/ru/kultura/uchenie-nashly-novie-dokazatelstva-predpolahaemohomesta-zakhoroneniya-hetmana-bohdana-khmelnyskoho-siuzhet-198912.html>

¹⁶ Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // Його ж. Твори: Історична секція / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.270 (прим.).

¹⁷ З трагедії великих могил на Україні // Стара Україна. – 1924. – VI. – С.83–84.

¹⁸ Липинський В. Україна на переломі... – С.270 (прим.).

¹⁹ Грушевський М. Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.91. – Л., 1909. – С.5–32.

підготувала та віддрукувала напрочуд докладні опитувальники (27 арк. зі зворотами), тож навіть прості відповіді давали вичерпну інформацію. Це відноситься й до Іллінської церкви. Опис її склав у 1888 р. Олексій Іванович Татаров, 24-річний учитель Медведівської церковнопарафіяльної школи, який здобув освіту в Київській духовній семінарії²⁰. Це був ентузіаст-краєзнавець, котрий із великим захопленням виконав покладені на нього обов'язки (навіть отримав від знайомих рідкісну літографію Іллінської церкви та руїн будинку Б.Хмельницького, що відносилася до 1825 р.²¹). Описуючи сам храм, його внутрішнє оздоблення та начиння, О.Татаров явно користувався «Сказаннями про населені місцевості Київської губернії» Л.Похилевича, дослівно повторюючи деякі абзаци з цього відомого тоді видання²².

Дуже важливо, що саме у другому розділі метрики, означеному як «Зовнішні частини церкви», О.Татаров написав: «Із правої сторони церкви біля середньої колони трохи на захід знаходиться склеп Зиновія Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, закиданий сміттям під час перебудови церкви»²³. У тому ж розділі він зазначив: «Зовнішні стіни храму рівні (не беручи до уваги заглиблень, зроблених у них, на зразок вікон). По боках стін знаходяться рівні колони, висота їх 11 аршинів і ширина 2 аршини 4 вершки»²⁴.

Таким чином, з опису зрозуміло, що гаданий вхід до склепу був поза церквою. На думку О.Татарова, його закидали сміттям під час реконструкції 1855 р. Таке зневажливе ставлення до місця, де справді знаходилася б могила великого гетьмана, уже наводить на певні сумніви. До того ж повідомлення про склеп збігається з суботівськими переказами, зафіксованими місцевим священиком Марком Грушевським наприкінці XIX ст. Зокрема наводилися слова вісімдесятирічного місцевого жителя Пилипа Шутя: «Один льох починається з самої церкви мурованої та йде попід Хмельницького дворищем»²⁵. Столітній Іван Пушкар теж свідчив, що «оден льох починається з Мурованки та звідси йде аж у Тясмин річку»²⁶. Можливо, цим зумовлено й народну назву Іллінської церкви – «Великий льох»? Причому П.Шуть розповідав: «То дірку, що вела під церкву, самі люде засипали»²⁷. Це збігається з повідомленням метрики, що «склеп» (тобто льох) було закидано будівельним сміттям.

Найімовірніше, у метриці йшлося не про склеп, а про підземні ходи («льохи»), якими славився Суботів. Священик Р.Орловський, котрий служив настоятелем Іллінської церкви у середині XIX ст., разом із дияконом обходили всі ці льохи в пошуках «скарбів Богдана». У той час підземні ходи ще не були засипаними. Найбільше, за розповідями тих, хто особисто знав Р.Орловського, він мріяв знайти булаву гетьмана²⁸. Звісно ж, його могилу, якби вона існувала в підземеллі, він точно виявив би. Саме з ініціативи священика розпочався капітальний ремонт Іллінської церкви на гроші Синоду²⁹, під час якого вхід у підземелля було засипано – як такий, що не представляв інтересу. Про льохи Суботова докладно написав краєзнавець В.Гугля³⁰.

²⁰ Архив Института материальной культуры (Санкт-Петербург). – Ф. Р-І. 1890. – №25. – Л.27.

²¹ Там же. – Л.24–24 об.

²² Там же. – Ф. Р-ІІІ. – №2278. – Л.21 об. и др.

²³ Там же. – Л.2.

²⁴ Там же. – Л.3.

²⁵ *Грушевський М.* Гетьманське гніздо... – С.6.

²⁶ Там само. – С.15.

²⁷ Там само. – С.6.

²⁸ Там само. – С.14–15.

²⁹ Див.: *Юрченко С.Ю.* Реставрація Іллінської церкви у Суботіві в середині XIX ст. мовою документів // Праці Центру пам'ятокознавства. – Вип.27. – К., 2015. – С.33–49.

³⁰ *Гугля В.* Суботів Хмельницьких. – Дніпропетровськ, 2006. – С.24–36.

Важливо та показово, що вказівка на вхід до склепу в метриці й те місце, яке з легкої руки Л.Похилевича (ймовірно, він ґрунтувався на певному переказі) вказується як могила Богдана, не збігаються. У Л.Похилевича йдеться про «місце за стовпом із південної сторони, біля виходу з церкви»³¹. У О.Татарова зазначено, що склеп розташовано «з правої сторони церкви біля середньої колони». Звідки взялося місце, на яке вказував Л.Похилевич, невідомо, тому що документальних підтверджень цьому не існує. Можливо, це просто символічно визначена точка, обрана Р.Орловським, із метою привабити паломників. Саме його стараннями в рамках відзначення 200-річчя приєднання України до Росії було встановлено табличку на честь Б.Хмельницького. Цікаво, що Г.Стелецький, який проводив дослідження й археологічні розкопки у Суботіві 1921 р., демонтував цю табличку, вважаючи її «спекуляцією» («В середині оббито стіну, на якій прибито мідяну табличку, що там, мовляв, поховано тіло Хмельницького. Оказалась звичайнісінька спекуляція великим йменням; саму табличку взято до музею»)³².

Тобто ніяких підтверджень місця розташування могили Б.Хмельницького в нас немає. Але головне, виникли серйозні підстави взагалі сумніватися в тому, що гетьмана поховано в Іллінській церкві. На нашу думку, під визначення «ринкової» набагато більше підпадає Михайлівська церква у Суботіві. Ми знаємо, що коли у серпні 1656 р. місцеві жителі зустрічали патріарха Макарія, вони, за словами П.Алепського, «вийшли нам назустріч хресною ходою й повели нас у велику нову церкву в ім'я св. Михаїла»³³. Згідно з описом Михайлівської церкви 1726 р., вона знаходилася «*nasrod miasteczka*», тобто у центрі³⁴. А саме ринок, ринкова площа, як відомо, і була центром поселення.

Стосовно Іллінської П.Алепський занотував, що Богдан, «аби збільшити пишність палацу буде навпроти нього, на підвищенні, кам'яну церкву»³⁵. Тобто на височині, навпроти замку. Жодних указівок на центр села. Показово, що про Іллінську церкву в місцевих переказах згадувалося доволі дивно, майже в негативному ключі. Так, І.Пушкар говорив: «А в давньої пам'яті то самі либонь стіни були і церквою їх ніхто не звав», приїжджали до неї тільки «поминки справляти»³⁶. «Звуть її й порохівнею, і льохом, і конюшнею, не то ще. Кажуть і так, що се церква таки була, а двірець Хмельів»³⁷.

Л.Похилевич помилково вважав, що Михайлівська церква була пізньою: «Приходську Михайлівську церкву збудовано в 1786 р. замість попередньої дерев'яної, у 1718 р. зведеної»³⁸. У Суботіві зберігалася пам'ять, що храм поставив батько Богдана («Михайлівську то ще батько Богданів строїв, кажуть»³⁹). Але за тими ж розповідями, у XIX ст. це вже була п'ята церква «на цьому самому місці». Тут ми поділяємо припущення В.Гуглі, що перша Михайлівська церква, побудована батьком майбутнього гетьмана на початку XVII ст., могла згоріти ще в 1647 р., під час наїзду Д.Чаплинського, а в 1648–1653 рр. Богдан відбудував на її місці нову (тому-то П.Алепський і писав про «нову»)⁴⁰. Дерев'яні намолені церкви, дійсно, традиційно відновлювали на колишньому місці.

³¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2005. – С.532.

³² Колибенко О.В. Українська спадщина Гната Стелецького // Історія археології: Дослідники та наукові центри [серія «Археологія і давня історія України», вип.9]. – К., 2012. – С.128.

³³ Алепский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в. – Вып.4. – Москва, 1898. – С.193.

³⁴ Крип'якевич І. Чигирин і Суботів у візитації 1726 // ЗНТШ. – Т.151. – Л., 1931. – С.193.

³⁵ Алепский П. Путешествие... – С.193–194.

³⁶ Див.: Грушевський М. Гетьманське гніздо... – С.14.

³⁷ Там само. – С.15.

³⁸ Похилевич Л. Сказания... – С.533.

³⁹ Грушевський М. Гетьманське гніздо... – С.14.

⁴⁰ Гугля В. Суботів Хмельницьких. – С.38.

Можна з великою впевненістю говорити, що саме в Михайлівській церкві поховали в 1653 р. Тимоша Хмельницького. Це підтверджується описом П.Алепського: «Ми прибули у поселення, що звалось Суботів, де, зазвичай, жив покійний Тимофій, син гетьмана. Мешканці вийшли нам назустріч хресною ходою й повели нас у велику нову церкву в ім'я св. Михаїла [...] у цій церкві гробниця Тимофія». П.Алепський наводив таку подробицю, що «над гробницею» Тимоша «за їхнім звичаєм висить велика короґва, на котрій написаний доволі схожий портрет героя верхи на коні, із мечом у правиці й з булавою в лівій руці, та із зображенням на передньому плані Молдавії як країни, яку він пішов завойовувати»⁴¹. Було б логічно припустити, що Богдан заповідав поховати себе поряд зі своїм улюбленим сином.

Підсвідомо жителі Суботова віддавали перевагу Михайлівській церкві перед Іллінською. Існує розповідь, що коли в XIX ст. першу задумали перенести в інше місце, «грумада не дала в низость повернути Михаїла святого». А потім уже «консисторія приписала, що не можна переносити, бо у їй похований Тиміш, син Богданів»⁴². При цьому ще один суботівський старожил Варивон Кацур розповідав, що селяни про те, «що у ній похований його син Тиміш, сього ж не знали»⁴³.

Із набагато більшою обережністю слід ставитися до розповіді, що коли під час її чергової перебудови виникли плани перенести Михайлівську церкву, «знайшли склеп й домовини у йому». Одну труну розкрили та пред'явили, «що справді є його могила і він сам є там». Навіть якщо труни й були, то навряд чи хто в XIX ст. міг «упізнати» останки Тимоша. Склеп закрили, засипали та «почали підвалини класти»⁴⁴.

Якщо існування могили Тимоша станом на XIX ст. викликає сумніви, то сам склеп точно був. Слова двох очевидців його відкриття підтверджує розповідь відомого історика В.Перетца, котрий у 1892 р. писав: «У нинішній час Михайлівська церква представляє собою надзвичайно старезну будівлю, що вже готова обвалитися, але ще стоїть завдяки чималій кількості дерев'яних підпор. Місце, де збудовано цю церкву, було в давнину кладовищем, під самою церквою й тепер ще існує склеп, у котрому, як уважають, поховано сина Хмельницького, запоротого Чаплицьким. На жаль, нам не вдалося проникнути у цей склеп із тим, щоб особисто оглянути його та обстежити»⁴⁵.

Тобто склеп у Михайлівській церкві існував, і його пов'язували з родиною Хмельницьких. Незважаючи на те, що, як ми вже вказали, історична пам'ять була майже загублена, «братчики михайлівські» висловлювали сумнів про поховання Богдана в Іллінській церкві: «Може якраз у дерев'яній батьковій церкві, де й син його уже лежав»⁴⁶. У 1921 р. Г.Стелецький, ґрунтуючись на якомусь «літопису Михайлівської церкви», дійшов висновку, що могилу Богдана слід шукати саме там. На публічній лекції він заявив про намір наступного року обов'язково продовжити розкопки – цього разу вже під підлогою Михайлівської церкви, та знайти поховання гетьмана⁴⁷. Однак невдовзі був змушений виїхати з України. Незважаючи на неоднозначність цієї статті в українській археології, усе ж не слід безапеляційно відкидати його думку. Тим більше невідомо, що за «літопис Михайлівської церкви» був в його розпорядженні.

Тепер необхідно повернутися до легенди про те, що нібито в 1664 р. С.Чарнецький викинув прах Богдана і його сина Тимоша. У XIX ст. як Р.Орловський, так і Л.Похилевич

⁴¹ Алепский П. Путешествие... – С.193–194.

⁴² Грушевський М. Гетьманське гніздо... – С.14.

⁴³ Там само. – С.16.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Перетц В. Памятники старины в селе Субботове // Киевская старина. – 1892. – №3. – С.485–486.

⁴⁶ Грушевський М. Гетьманське гніздо... – С.17.

⁴⁷ Кукса Н. Историчні поховання XVII–XVIII ст. в Суботові // Козацька скарбниця. – Вип.3. К., 2006. – С.97.

були впевнені у цьому (знову-таки давалася взнаки популярність творів Г.Грабянки й М.Костомарова). Насправді переказ цей наводиться тільки в літописах Чернігівському та Г.Грабянки, написаних через 80 років і, що дуже важливо, на Лівобережжі («казал з гробов в рынку выкинути на попелище»⁴⁸; «Чернецкий Бужин и Суботов огнем сожжегши, Богдана Хмельницкого и сына его Тимоша телеса з гробов изверже»⁴⁹). У жодному з численних польських щоденників учасників кампанії 1664 р. немає й натяку на цей «подвиг» С.Чарнецького. Зокрема ті події описували Й.Єрлич, М.Єрмоловський, В.Коховський. Детально про хід воєнних дій свідчив Самовидець. Крім того, маємо численні докладні реляції Г.Косагова та І.Брюховецького, які захищали регіон від польських сил⁵⁰. І ніде не знайти бодай згадки про трагедію у Суботіві. Найімовірніше, що це – типова для України легенда про сумну долю могили видатної людини. Виразна аналогія проглядається з похованням І.Мазепи, про яке теж розповідали, що його розкривали та оскверняли, причому особисто, відомі діячі (Петро І, М.Скобелев і т. д.). Утім джерела це не тільки не підтверджують, а навіть спростовують. І.Крип'якевич, один із найвидатніших дослідників життя гетьмана, писав: «Невідомо, чи труна Богдана Хмельницького залишилася на місці поховання». Але він висловлював великі сумніви в достовірності свідчень Г.Грабянки, відзначаючи, що його «вістка не підтверджується документами і не вважається достовірною»⁵¹. В.Смолій і В.Степанков теж зауважили неспроможність версії про викинуті С.Чарнецьким останки⁵².

Ще одна легенда – про скарби Хмельницького. Перші звістки виникли «по гарячих слідах»⁵³. У XIX ст. П.Шуть розповідав: «Кажуть, що в його церкві – у мурованій – є кладь нечислима, саме золото попід підвалинами»⁵⁴. Перекази ці знову ж таки аналогічні сказанням про дорожочінності, нібито заховані в могилі І.Мазепи. Очевидно, такі речі були типовими для свого часу.

Отже проаналізувавши викладене вище, доходимо висновків: 1) прямих указівок тогочасних джерел про місце поховання Б.Хмельницького не існує; 2) не викликає сумнівів факт, що гетьмана поховали у Суботіві; 3) єдині тогочасні вказівки про його поховання пов'язуються з «ринковою» церквою; 4) Іллінська не може вважатися ринковою, тому що збудована була на височині, навпроти замку Б.Хмельницького; 5) Михайлівська церква розташовувалася у центрі села, зведена швидше за все батьком Богдана; 6) із великим ступенем упевненості можна говорити, що в Михайлівській церкві був похований Тиміш Хмельницький; 7) склеп Михайлівської церкви зберігався принаймні до кінця XIX ст., утім ніколи не досліджувався; 8) легенда про те, що С.Чарнецький викинув із могили останки Богдана й Тимоша Хмельницьких не підтверджується тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами.

Беручи до уваги сукупність прямих і непрямих свідчень, із високою долею ймовірності можна стверджувати, що більш перспективними можуть бути пошуки могили гетьмана саме в Михайлівській церкві, а зафіксовані нещодавно геомагнітні аномалії відносяться радше до залишків відомих підземних ходів Суботова («льохів»), один з яких починався якраз з Іллінської церкви.

Видається найбільш вірогідним, що Б.Хмельницького поховали в батьковій Михайлівській церкві на ринку, тобто у центрі села, поряд з улюбленим сином.

⁴⁸ Чернігівський літопис. – С.70.

⁴⁹ Див.: Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. – Т.IX. – С.392.

⁵⁰ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – С.426–448.

⁵¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.336.

⁵² Смолій В.С., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С.604–605.

⁵³ Twardowski S. Woyna domowa z kozaki i tatarsy, Moskwa, potym Szwedami i z Węgy. – S.239.

⁵⁴ Грушевський М. Гетьманське гніздо... – С.6.

Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму представляються перспективними.

REFERENCES

1. Dzyra, Ya. (Ed.). (1971). *Litopys Samovydtzia*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. (1909). Hetmanske hnzido: Urochyscha i perekazy sela Subotova, zibrany v rr. 1897–1899. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 91, 5–32. [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M.S. (1997). *Istoriia Ukrainy-Rusy, IX-2*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Huhliia, V. (2006). *Subotiv Khmelnytskykh*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
5. Kolybenko, O.V. (2012). Ukrainiska spadshchyna Hnata Stelletsokho. *Istoriia arkhelohii: doslidnyky ta naukovi tsentry*, 9, 123–130. [in Ukrainian].
6. Krypiakevych, I. (1931). Chyhyryn i Subotiv u vizyatsii 1726. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 151, 192–194. [in Ukrainian].
7. Kuksa, N. (2006). Istorychni pokhovannia XVII–XVIII st. v Subotovi. *Kozatska skarbnitsia*, 3, 97. [in Ukrainian].
8. Mytsyk, Yu. (Comps.). (1996) Chernihivskiy litopys. *Siverianskyy litopys*, 4. [in Ukrainian].
9. Pokhilevich, L. (2005). *Skazaniya o naseleennykh mestnostyakh Kievskoj gubernii*. Bila Tserkva: Pshonkivskiy. [in Russian].
10. Smolii, V.A. & Stepaknov, V.S. (2009) *Bohdan Khmelnytskyi: Sotsialno-politychnyi portret*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
11. Yakovleva, T. (2003). Ruina Hetmanshchyny: vid Pereiaslavskoi rady-2 do Andrusivskoi uhody (1659–1667 rr.). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
12. Yura, R.O. & Horishnii, P.A. (1972). Arkheolohichni doslidzhennia v Subotovi. *Ukrainskyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 155–156. [in Ukrainian].
13. Yurchenko, S. (2015). Restavratsiia Illinskoj tserkvy u Subotovi v seredyni 19 st. movoiu dokumentiv. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 27, 33–49. [in Ukrainian].

Tatiana Tairova-Yakovleva

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Saint Petersburg State University
(Saint Petersburg, Russian Federation), t.tairova@spbu.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1050-4264>

The Bohdan Khmelnytskyi's Grave in Subotiv and the Prospects of its Search

Abstract. The purpose of this study is to search for the burial place of Bohdan Khmelnytskyi and the possibility of finding his grave. The reason for the work was the statement of an employee of T.Shevchenko National University of Kyiv K.Bondar about the discovery of a crypt near the Church of St. Illia in Subotiv, in which the tomb of B.Khmelnytskyi may be located. The basis of this statement was the geolocation at a depth of 4 meters. In this the work author analyzes all known modern evidence of the funeral of B.Khmelnytskyi, the chronicle of Samovydets, S.Velychko and H.Hrabanika in order to confirm or refute the possibility of finding an unknown crypt and hetman's grave under the Church of St. Illia. The main **conclusion** is that there do not exist any modern evidence about the burial in the Church of St. Illia. It is only named as "market" church. Author studied the history of the historical tradition of the Khmelnytskyi's tomb, the history of the searches of the grave and the research of the Subotivska and Mykhailivska churches during the 19–20 centuries, including the archival materials from of St. Petersburg [detailed "metric" compiled in the 19 century]. It is concluded that the legend of the hetman's grave in the Church of St. Illia has originated in the 19 century by the efforts of the priest R.Orlovskiy, who sought restoration work. The burial place was indicated at random. The historical memory of the Subotiv was absent because of the fate of the Right Bank, which survived numerous "hijackings" and resettlement. R.Orlovskiy conducted research of the Subotiv cellars, one of which, apparently, is a geolocation, found near the Church of St. Illia. However, Polish, Ukrainian and Russian sources do not confirm the legend of the desecration of Khmelnytskyi's remains by S.Czarnecki. The most likely burial place is the St. Mykhail's Church of Subotiv, which, rather than the St. Illia's, can be called a "market". It was Tymish Khmelnytskyi who was buried there and at least until the end of the 19th century there existed the crypt, which has ever been explored by historians. Therefore, archaeological excavations at the site of the Church of St. Mykhail in Subotiv looks promising.

Keywords: Bohdan Khmelnytskyi, grave, Subotiv, St. Illia's church, St. Mykhail's Church.